

ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ВЪТРЕШНАТА ФОРМА НА ДУМАТА КАТО АСПЕКТ ОТ АНАЛИЗА НА ЛЕКСИКАЛНО- СЕМАНТИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ МЕЖДУЕЗИКОВА СЪПОСТАВКА

(върху материал от български, руски и гръцки език)

Виктория Кънева

Като пряко отражение на човешката дейност, езикът е непосредствено свързан с всичко случващо се в обществото. С оглед на непрестанно извършващите се в човешкия социум различни промени, възниква и необходимостта от словесен израз на понятията за нововъзникналите предмети, явления и процеси, които да е в състояние да разкрива новите обществени отношения, както в детайли, така и в тяхната сложност и комплексност. Нуждата от прецизност и яснота при именуването налага в основата на новата номинативна единица¹ да залегнат най-съществените, ярки, типични, лесно забележими и социално значими, от гледна точка на носителите на езика, признаци.

Според езиковата теория на Н. Крушевский наименованието на предмета първоначално представлява част от неговото описание, служеща като субститут на цялото описание. За целта се определя изглеждащото най-съществено в дадения момент качество, подбира се вече съществуваща дума, означаваща нещо родствено на това качество и на тази база се назовава новият предмет. С други думи, конкретното название на предмета първоначално е *несобствено*, тъй като е само следствие от приликата му с нещо, което вече е било назовано и също така е и непълно, защото подчертава само един, най-характерен признак на предмета. С течение на времето, вследствие на продължителната употреба, названието се свързва трайно с представата за предмета, като се превръща в неин собствен и пълен знак, който всеки път предизвиква представата за съответния предмет вече като съвкупност от всички негови признаци².

На съвременния етап от развитието на езиците за една част от предметите, явленията или понятията е невъзможно да бъде намерено обяснение защо са назовани именно по даден начин. Вътрешната

форма на някои номинативни единици е безвъзвратно изгубена във времето, като при тях произходът е неизвестен, а значението им не може да бъде изведено по никакъв начин. Такива в българския език са например ‘минзухар, мушморок’³, в гръцкия – ‘το άρωμα, η εϊρήνη’⁴, а в руския – ‘бусы, погон’⁵. За други би могло да има исторически обусловена причина, която да дава отговор на този въпрос. С помощта на етимологичния анализ, например, би могла да се открие връзката между дадена съвременна номинативна единица и мотивиралата я, но излязла вече от употреба такава. За пример може да бъде дадено българското ‘неприязън’, образувано от представката ‘не-’ и съществителното ‘приазнь’, означаващо в старобългарския език ‘приятелство, дружба, преданост’. Изчезналото в съвременния български език съществително ‘приазнь’ обяснява произхода и значението на ‘неприязън’, но за съвременния българин, незапознат с етимологията, вътрешната форма е абсолютно непрозрачна. Същият е и случаят с руския глагол ‘посетить’, образуван от представката *по-* и отдавна излязлото от употреба съществителното *сѣтъ*, означаващо ‘гост’. И тук, благодарение на етимологичния анализ се разкрива мотивацията, залегнала в основата на наименованието.

В други случаи връзката между производната номинативна единица и тази, от която е произлязла и която продължава да съществува и днес, постепенно започва да се губи и в момента е толкова далечна, че трудно се осъзнава дори от самите носители на езика. Причините, водещи до прекъсване на тази връзка могат да се сведат до следното:

1) произвеждащата номинативна единица с течение на времето е престанала да е обозначение на дадено понятие и с нея вече се назовава друго, различно понятие. Това е и причината в българския език съществителното ‘гребен’ да изгуби както семантичната, така и словообразователната си свързаност с глагола ‘греба’, който, от своя страна, произлиза от ‘гребти’, т.е. реша си косата. Промененото лексикално значение на глагола, означава, че се е променила и неговата съотнесеност към даденото понятие, т.е. той вече обозначава друго понятие, без обаче да назовава негови признаци. Това е довело до затъмняване на вътрешната форма и съответно до преосмисляне на названието. Като следствие от този процес, съществителното ‘гребен’ не се възприема от българите като свързано с глагола ‘греба’.

Като илюстрация за затъмняване на вътрешната форма в гръцкия език може да бъде използвано съществителното ‘то карáβι’ (умалително от ‘káραβος’), днес означаващо ‘кораб’, с което се е обозначавало вид морско десетокрако ракообразно, подобно на скарида. В процеса на историческото развитие на обществото в Древна Гърция, намиращо пряко отражение в езика, във връзка с нововъзникнало понятие, за което е било нужно название, материалната форма ‘то карáβι’ започва да служи за обозначаването и на друго понятие. Причина за използването точно на това название е сходството по външен вид на морското десетокрако ракообразно и корабите, които по онова време са напомняли по своя външен вид именно на това ракообразно. С течение на времето ‘то карáβι’ губи първоначалното си значение, като започва да служи единствено за обозначаване на понятието за ‘кораб’. В посочения пример имаме съвсем очевидно изместване на първоначално съществуващата номинативна единица от нова такава със съвсем различно съдържание, но със същата звуково-графична форма. Вследствие на това, първоначално съществуващата номинативна единица постепенно престава напълно да се употребява, а носителите на съответния език свързват звуково-графичната ѝ форма единствено с по-късно възникналата и намираща се в активна употреба номинативна единица.

2) произвеждащата номинативна единица продължава да е лексикален израз на дадено понятие, но с течение на времето обектът, обозначаващ с това понятие, е променил вида си, било функциите си и пр. Така в един момент характеристиките, залегнали в основата на наименованието, вече престават да са актуални по отношение на променената ситуация. Такъв е случаят например с руското съществително ‘чернила’⁶. Основният белег, благодарение на който това понятие е получило точно този лексикален израз, е черният цвят. Понастоящем мастилото може да има различни цветове и този факт става причина за загуба на връзката между външната форма и вътрешната мотивация. Доказателство за казаното са и съвременните съчетания от вида ‘красные, синие, зелёные и чёрные (!) чернила’. Подобна е ситуацията и при българския глагол ‘навивам’ в съчетанието ‘навивам часовник’, когато става дума за електронен часовник. Напредъкът на технологиите води до масовата употреба в бита на часовници, които не са на механичен принцип и при тях и

дума не може да става за навиване на пружината на часовниковия механизъм, т.е. фактически не е налице признакът, който стои в основата на названието. С други думи, въпреки настъпилите промени в принципа, по който функционират електронните часовници, водещи, от своя страна до загуба на връзката с мотивиращия признак, назоваването на това действие се запазва под същата форма. Сходна е съдбата и на гръцкото ‘πολυέλαιος’ имащо значение ‘голямо осветително тяло с много свещи или лампи, което виси от тавана на големи зали в обществени или частни помещения, главно в църкви’. ‘Πολυέλαιος’ произхожда от ‘πολύ’, означаващо ‘много’ и ‘έλαιον’ със значение ‘маслиново масло’. Благодарение на вътрешната форма на това съществително можем да направим извод за първоначалния начин, по който е бил използван предметът, който то обозначава, както и да констатираме настъпилите в обществото промени, довели до разминаването на вътрешната форма и съвременния облик на ‘πολυέλαιος’.

3) фонетични промени, затъмнили морфологичната структура на дадена номинативна единица, също могат да станат причина връзката между формата и съдържанието да е не дотам очевидна⁷. В руския език, например, ‘помещик’ е образувано от ‘поместье’⁸, като по-този начин, макар и непряко, е свързано със съществителното ‘место’, от което съответно е произлязло ‘поместье’. В гръцкия език ‘το κρωτήρι’⁹ произлиза от ‘κρωτήριον < κρωτήριον (= глинени съд, в който съдържанието се запазва студено) < κρύος (= студен) + завършек -τήριον’. Изясняването на етимологията показва връзката между производното ‘κρωτήρι’ и прилагателното ‘κρύος’, от което произлиза, но тя не е достатъчно очевидна дори за носителите на езика.

В наши дни връзката между тези номинативни единици е забравена и макар че не е съвсем загубена, все пак си остава доста трудно доловима.

При голяма част от номинативните единици, обаче, вътрешната форма е достатъчно очевидна, тъй като в основата на названията на предметите и явленията от реалната действителност са залегнали разнообразни характерни външни признаци (цвет, форма, размер, предназначение, качество и т.н.), които правят съответната единица разбираема. При някои от тях вътрешната форма е напълно прозрачна, докато при други тя просто намеква за възможното значение.

Например, от една страна, значенията, които изразяват бълг. ‘косачка, мелачка, овчар’, рус. ‘магазинщик, медвежати́на’¹⁰, гр. ‘η βουτυροκομία, ο γιδάρις, η θυροκόλληση’¹¹, са очебийни за носителите на съответния език. От друга – в българските съществителни ‘главоблъсканица, дървояд, просеник’, в руските ‘концовка (от *концевой* или *концовый*), нефтянка (от *нефть*), самовар (от *сам* и *варить*)’¹² или пък в гръцките ‘η ξέρα (от *ξηρός* = сух); ο συκοφάγος¹³ (от *σύκον* = смокиня) + *-φάγος* = който яде)’¹⁴, се намеква какво би могло да означава всяко от тях, но това не е напълно достатъчно, за да се съди за действителното им съдържание. От своя страна, примери като рус. ‘концовка’ (произхождащо, макар и непряко, от ‘конец (= край)’) или гр. ‘ξέρα’ са показателни за значението, което имат основни и очебийни характеристики на дадени предмети при избора на конкретно им наименование – в случая, благодарение на сходни белези и признаци, различни понятия биват обозначени по един и същ начин. Т.е. тези примери се явяват доказателство как един и същи признак може да послужи за обозначаването на различни понятия, предмети и/или явления.

Както вече беше споменато и по-горе, в основата на наименованието на предмета, явлението, състоянието и пр., може да залегне който и да е негов признак, в зависимост от впечатлението, което е направил на носителите на съответния език. Понякога за определянето на едно и също понятие се подбират различни признаци, което води до появата на две или повече номинативни единици, обозначаващи това понятие, или с други думи – води до появата на синоними. Факт, който ясно показва, че “понятието не е приковано към един знак” [Мигирова 1977: 10].

Доказателство за това твърдение е и фактът, че при съпоставката на различни езици се оказва, че вътрешната форма на номинативните единици понякога съвпада, а друг път, изглежда, при именуването на нововъзникнало понятие, за основа биват вземани абсолютно различни признаци. Нееднаквите асоциации, на базата на които възникват новите номинативни единици, обяснява и разликите във вътрешната форма, стояща в основата на тези номинации. Например съществителното ‘прилеп’ в българския се асоциира с глагола ‘прилепвам, доближавам се плътно до нещо, захващам се, закрепвам се трайно за нещо’; руснаците, от своя страна, виждат в този бозайник “летяща мишка” и съответно в наименованието ‘летучая мышь’ са

залегнали два отделни признака – външната прилика с мишките и особеността, отличаваща го от останалите бозайници, а именно – способността му да лети; за гърците, това животинче е свързано с нощта, т.е. с факта, че излиза само нощно време – названието ‘η νυχτερίδα’ идва от прилагателното ‘νυχτερινός’, означаващо ‘ношен’ и суфикса ‘-ίδα’ за образуване на съществителни от женски род. Ако в българския език, в момента на осъществяване на езиковата номинация на този животински вид, в основата на наименованието беше залегнал същият този признак, който намираме в гръцкото му название, в комбинация със суфикс за образуване на съществително от женски род, то тогава, с много голяма доза вероятност, можем да предположим, че прилепите биха могли да бъдат наречени ‘нощници’. Любопитно е да се отбележи, че в диалекти от западни и средни Родопи се среща съществителното ‘мрачник’, означаващо ‘прилеп’ [БЕР 1995: 282]. При него в основата на номинацията очевидно е залегнал признак, различен от този, който намираме в номинативната единица, възприета от книжовната норма и в същото време доста близък до този при гръцкото ѝ съответствие – в единия случай въпросното животинче се свързва с мрака, а във втория – с нощта. Изглежда, обаче, че за българите връзката между прилеп и мишка, т.е. признакът, залегнал в руското ‘летучая мышь’, не е бил нещо чак толкова очевидно при осъществяването на акта на езикова номинация, тъй като и при книжовното ‘прилеп’ и при диалектното ‘мрачник’, номинативната единица е в мъжки род – противоположно на женския род на ‘мишка’ (т.е. със сигурност липсва подобна асоциация) и не се отбелязва характерната особеност на този бозайник да лети.

Изследването и съпоставката на своеобразните особености при мотивацията, залегнала в основата на названията, изразяващи едни и същи понятия в различните езици, много често разкрива отразената при тяхното обозначаване национална специфика – резултат от различното възприемане и сегментиране на околната действителност. Вътрешната форма, разглеждана като “средоточие на етимологичната памет на думата и пазител на първоначалната концептуална представа за предметите, служи и като указател за по-нататъшното семантично развитие на думата, проправя пътя на бъдещите възможни смислови асоциации, които формулират различните значения” [Манакин 2004: 246–247]. С други думи, в много случаи

именно прозрачността на вътрешната форма обуславя избора на конкретен начин за номинация. От гледна точка на превода, прозрачността на вътрешната форма на дадено лексикално, изразено в един език, понятие е важен фактор при избора за начина на предаването му в преводния език в случаите, когато за това понятие там не съществува номинативна единица. Прозрачната вътрешна форма предполага възможността както за буквален превод, така и за калкиране на номинативните единици, назоваващи подлежащото на номинация в другия език понятие.

От казаното дотук може да се направи извод, че вътрешната форма е важен аспект от анализа на междуезиковите лексикално-семантични отношения, който задължително трябва да се отчита при междуезиковата съпоставка, тъй като има пряко отношение както към езиковата номинация като цяло, така и към решаването на конкретно възникнали проблеми във връзка с предаването на лексикално изразените в даден език понятия, нямащи съответствия в друг език.

БЕЛЕЖКИ

¹ Под *номинативна единица* разбираме всяка лексикална единица (независимо от нейната структура), изразяваща като цяло едно отделно понятие, т.е. става дума за конкретната езикова реализация на дадено понятие, състояща се от една определена материално изразена форма (в нейната съвкупност от граматични форми), съотнесена към едно единствено точно определено значение. Според нас могат да бъдат обособени общо четири основни типа номинативни единици: непроеводни номинативни единици, производни номинативни единици (или деривати), сложни думи (или композитуми) и сложни названия (или синаптични съчетания), както и един допълнителен тип, отнасящ се към всеки от изброените основни типове – съкратените номинативни единици (или съкратени названия), които представляват техни съкратени форми и респективно притежават всички съответни техни характеристики. Към съкратените названия отнасяме два вида номинативни единици, а именно – абривиатурите и универбатите. По-подробно за нашето виждане за термина *номинативна единица* и видовете номинативни единици вж. Кънева 2011, 103–114.

² Във връзка с езиковата теория на Н. Крушевский вж. и Мигирина 1977, 6/–8.

³ Вж. БЕР 1995, 105–106, 366.

⁴ **ἀρώμα, το** – аромат, парфюм, (благо)ухание, приятен мирис; **εἰρήνη, η** – 1. мир; 2. мирен договор; 3. тишина, спокойствие, покой [ГБР 2005, 181, 319]; вж. също и ЛНЕГ 1998, 297, 564–565.

⁵ **бусы** – гердан; огърлица; мъниста; синци; **погон** – 1. пагон (на униформено облекло); 2. ремък (за носене) през рамо; 3. плъзгач, водач (машинна част) [РБР 1986, I, 123; II, 124,]; вж. също и ЭСРЯ 1986, 252 и ЭСРЯ 1971, 295.

⁶ **чернила** – мастило [РБР 1986, II, 845]

⁷ Вж. Потиха 1970, 104–117. Там авторът отделя цяла глава, посветена на обстояното изясняване на въпроса за влиянието на историческите процеси в областта на словообразуването, водещи до изменения в морфологичната структура на думите.

⁸ **поместъе** – 1. имот, имение, чифлик (притежание на помещик в царска Русия); 2. земя, давана за лично ползване на васал заради заслугите му към феодала (царя) [РБР 1986, II, 205].

⁹ **κροῦτήρι, το** – 1. глинена стомна за вода; 2. бъклица [ГБР 2005, 535].

¹⁰ **магазинщик** – 1. (*разг. ост.*) притежател на магазин; 2. магазинер; **медвежатина** – мечешко месо (като храна) [РБР 1986, I, 773, 794].

¹¹ **βουτυροκομία, η** – производство на масло, масларство; **γιδάρης, ο** – козар; **θυροκόλληση, η** – лепене по вратите (на съобщения) [ГБР 2005, 247, 468].

¹² **концовка** – 1. винетка (графическо украшение в края на книга, на глава); 2. завършек, заключителна, последна част (на литературно произведение); **нефтянка** – 1. петролен двигател; 2. нефтоналивен, петролоналивен шлеп; **самовар** – самовар [РБР 1986, I, 695, 954; II, 496].

¹³ В неговото второ значение, вж. бел. 14.

¹⁴ **ξέρα, η** – 1. подводна скала, риф; 2. засушаване, суша; 3. суха местност, пустош, пущинак; **συκοφάγος, ο** – 1. човек, който обича много да яде смокини; 2. златен кос, авлига [ГБР 2005, 638, 879].

ЛИТЕРАТУРА

БЕР, 1971–1995: Български етимологичен речник, т. 1-4. София, 1971-1995.

ГБР, 2005: Н. Костов, Ил. Костов. Гръцко-български речник. Книгоиздателска къща “Труд”, 2005.

Кънева, 2011: В. Г. Кынева. О термине *номинативная единица* в контексте исследования лексической безэквивалентности (на материале русского, болгарского и греческого языков) – В: Десятый международный симпозиум МАПРЯЛ 2010. Теоретические и методические проблемы

русского языка как иностранного в традиционной и корпусной лингвистике (доклады и сообщения). Велико-Тырново, 2011, 103–114.

Манакин, 2004: В. Н. Манакин. Сопоставительная лексикология. Киев, 2004.

Мигирина, 1977: Н. И. Мигирина. Внутренняя форма как важнейший узел системных связей в языке. Кишинев, 1977.

Потиха, 1970: З. А. Потиха. Современное русское словообразование. Москва, 1970.

РБР, 1986: Руско-български речник, под ред. на С. Влахов и Г. А. Тагамлица. Т. I–II. София, 1986.

ССРЛЯ, 1991–93: Словарь современного русского литературного языка в 4-х томах. Москва, 1991–1993.

ЭСРЯ, 1986: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. I. Москва, 1986.

ЭСРЯ, 1967–1973: Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка. Т. II–IV. Москва, 1967–1973.

ΛΝΕΓ, 1998: Γ. Μπαμπινιώτης. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα, 1998.